7 સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત

V9B1D7

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે હિંદ સ્વાતંત્ર્ય ધારો જુલાઈ 1947માં પસાર કર્યો. આ ધારાની જોગવાઈ અન્વયે હિંદનું ભારતીય સંઘ અને પાકિસ્તાન સંઘ એમ બે રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. દેશ સમક્ષ મુખ્ય બે પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવ્યા :

(1) ભારતને અનુરૂપ એવું બંધારણ ઘડવું.

(2) હિંદની રિયાસતો પરથી બ્રિટિશ તાજની સાર્વભૌમ સત્તાનો અંત આવતાં તેમને ભારત સંઘમાં જોડી અખંડ ભારતની રચના કરવી.

એ વખતે દેશી રાજ્યો - રિયાસતોની સંખ્યા 562 હતી. સ્વતંત્ર ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળ પૈકી 48 % દેશી રાજ્યોના ક્ષેત્રફળનું હતું. તે જ રીતે ભારતની કુલ જનસંખ્યાના 20 % જનસંખ્યા દેશી રાજ્યોની હતી. કશ્મીર, હૈદરાબાદ અને મૈસૂર મોટાં રાજ્યો હતાં. અન્ય નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. એવાં રાજ્યો પણ હતાં કે જેનું કદ એક નાના ગામ કરતાં પણ નાનું હતું. આ રાજ્યોના રાજાઓ, નવાબોને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે સમજાવવા એ ભગીરથ કાર્ય હતું. આ કાર્ય ઝડપથી પાર પાડવાનું હતું.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

આઝાદી પ્રાપ્ત થતા સૌપ્રથમ ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહે ભાવનગરમાં 'જવાબદાર સરકાર'નો શુભારંભ કર્યો (15 જાન્યુઆરી, 1948). સરદાર પટેલના પ્રયત્નથી સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતા ભાવનગર રાજ્ય તેમાં વિલીન થઈ ગયું (15 ફેબ્રુઆરી, 1948). સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની આ ઘટનાને જવાહરલાલ નેહરુએ ''સમકાલીન ઇતિહાસનું સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર એકીકરણ ગણાવ્યું.''

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ તત્કાલીન નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે દેશી રાજાઓને અપીલ કરી કે તેમના શાસન હેઠળની પ્રજા અને ભારતીય સંઘના હિતમાં તેઓ પોતાનાં રાજ્યોને સ્વેચ્છાએ ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સંમતિ આપે. તેમણે રાજાઓમાં દેશભક્તિ જાગ્રત કરી. વ્યવહારુ બુદ્ધિથી તેમણે લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોનું ભારતમાં વિલીનીકરણ પ્રક્રિયા આરંભી. રાજા રજવાડાં એક મજબૂત, અખંડ અને સમૃદ્ધ ભારતનો પાયો નાંખવામાં પોતાનો સહકાર આપે તેમ જણાવ્યું. તેમના હકો અને હિતોના રક્ષણની પણ સરદાર પટેલે ખાતરી આપી. સરદાર પટેલ અને તેમના સચિવ વી. પી. મેનનની સહાયથી 'જોડાણખત' અને 'જૈસે થે કરાર'નો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેને સંબંધિત પ્રધાનો અને રાજાઓની સંયુક્ત સમિતિએ તેને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. રાજાઓને આ મુસદ્દાથી સંતોષ થયો. હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કશ્મીર સિવાય તમામ (559) રાજ્યોએ તેનો સ્વીકાર કરી ભારતીય સંઘમાં પોતાના રાજ્યને વિલીન કરી દીધાં.

હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કશ્મીરનું જોડાણ

હૈદરાબાદ : દક્ષિણ ભારતમાં આવેલ હૈદરાબાદ રાજ્યના નિઝામે પોતાના રાજ્યને 15 ઑગસ્ટના રોજ સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું. તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ધ્યાને લેતાં તેણે ભારત સાથે જોડાવું જોઈએ. તે ચારે બાજુથી ભારતીય સંઘના પ્રદેશોથી ઘેરાયેલ હોવાથી તે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ટકી શકશે નહિ તેમ તેનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું, પણ નિઝામે સ્પષ્ટતા આપી કે, જો દેશના ભાગલા પડશે તો ભૌગોલિક કારણસર તે પાકિસ્તાનમાં અને વૈચારિક કારણસર ભારતમાં નહિ જોડાઈ શકે. આના કારણે તે સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કરશે. નિઝામને સમજાવવા વાટાઘાટો શરૂ કરી, નિઝામ વતી વાટાઘાટો કરનારને સરદાર પટેલે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે હૈદરાબાદની જનતા ભારતીય સંઘમાં ભળે તેમાં જ સૌનું હિત છે. નિઝામના અધિકારી અને સેનાએ પ્રજા પર અત્યાચાર ગુજારવાનું ચાલુ કર્યું. સ્થિતિ અસહ્ય બનતાં પરિસ્થિતિથી તંગ આવીને ભારત સરકારે પોલીસ પગલું ભરીને હૈદરાબાદને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દીધું (18 સપ્ટેમ્બર, 1948). નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી. નિઝામને તેમનાં હિતોનાં રક્ષણની બાંયધરી આપી, આમાં કનૈયાલાલ મુનશીએ અગત્યની ભૂમિકા ભજવી. ત્યાર બાદ રાજ્યોની પુનઃરચના (1956) થતાં હૈદરાબાદ રાજ્યને આંધ્રપ્રદેશમાં સમાવી લેવામાં આવ્યું.

જૂનાગઢ : જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ છે. તેના નવાબે પોતાના રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ ખત લખી આપ્યું. પાકિસ્તાને મંજૂરી પણ આપી દીધી. મુંબઈમાં જૂનાગઢના નાગરિકોએ જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે ''આરઝી હકૂમત''ની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રનાં લગભગ તમામ રાજ્યોએ અને લોકોએ નવાબના પાકિસ્તાન સાથેના જોડાણનો વિરોધ કર્યો. નવાબના શાસકોએ

જૂનાગઢ રાજ્યની રૈયતને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. માંગરોળ અને માણાવદરે ભારતમાં જોડાવાની ઇચ્છા જાહેર કરતાં તેના રક્ષણ માટે ગોઠવાયેલા ભારતીય સૈન્યો અને નૌકાદળે જૂનાગઢ ફરતે ઘેરો ઘાલ્યો. જૂનાગઢના નવાબ પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયા અને ભારતે જૂનાગઢનો કબજો લીધો (9 નવેમ્બર, 1947). પછી લોકમત લેવાયો જેમાં પ્રચંડ બહુમતીએ ભારતમાં ભળવાની તરફેણ કરતો પોતાનો મત આપ્યો. આમ, સરદાર પટેલની કુનેહ અને જૂનાગઢના નાગરિકોની પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ થકી જૂનાગઢનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થયું.

કશ્મીર : કશ્મીરના મહારાજા હરિસિંહ ડોગરાએ ભારત સાથેના જોડાણખત પર સહી કરેલ ન હતી. આ દરમિયાન કશ્મીર પોતાની સાથે જોડાઈ જાય તે માટે પાકિસ્તાને કશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. આક્રમણ, અત્યાચાર, લૂંટફાટ થતાં રાજા હરિસિંહે ભારતની લશ્કરી મદદ માંગી પણ તેણે જોડાણખત પર સહી કરી ન હતી. આથી તેને સહી કરવા ભારત તરફથી જણાવવામાં આવ્યું. હરિસિંહે તાબડતોડ જોડાણખત પર સહી કરી. ભારતીય લશ્કરે તાત્કાલિક કશ્મીર જઈને તેનું રક્ષણ કર્યું પણ તે સમય દરમિયાન કશ્મીરના ત્રીજા ભાગ પર પાકિસ્તાને કબજો જમાવ્યો હતો. ભારતે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિમાં ફરિયાદ કરી. સલામતી સમિતિએ યુદ્ધવિરામ કરવાનું જણાવ્યું. હજુ આજે પણ જમ્મુ-કશ્મીર અને લદાખ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનાં કેટલાક ભાગ ઉપર પાકિસ્તાનનો અંકુશ છે, પરંતુ તે પ્રદેશ કાયદેસર રીતે ભારતનો ભાગ છે. તે હકીકત નિર્વિવાદ છે અને ભારત–પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંબંધોમાં આજે પણ એ સળગતો પ્રશ્ન છે. આમ, 1948ના અંત પહેલાં ભારતમાં રાજકીય એકતા સિદ્ધ થઈ તથા ઐતિહાસિક એવી અહિંસક ક્રાંતિ સર્જાઈ.

ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ હસ્તકનાં સંસ્થાનોનું ભારતસંઘમાં જોડાણ

26 જાન્યુઆરી, 1950 સુધીમાં ભારતનાં દેશી રાજ્યો-રિયાસતોનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થઈ ચૂક્યું હતું; પરંતુ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદના કારણે રહ્યાસહ્યા એવા પ્રદેશો ફ્રેન્ચો અને પોર્ટુગીઝોના તાબા હેઠળ હતા. ભારતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતાં ફ્રાન્સ અને પોર્ટુગલ સરકારોને તેમના તાબામાં રહેલા ભારતીય પ્રદેશો ભારતને સુપરત કરવા અનુરોધ કર્યો.

ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે સમયે ફ્રેન્ચોના તાબા હેઠળના પ્રદેશોના લોકોની તીવ્ર ઇચ્છા ભારતીય સંઘ સાથે ભળી જવાની હતી. માટે તેમણે સ્વતંત્ર થવા લડતો ચલાવી. ફ્રેન્ચ, પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓએ લડતને કચડી નાખવાના પ્રયાસો કર્યા. ફ્રેન્ચોનું આવું વલણ જોઈ પુડુચેરી (પોંડિચેરી)માં લોકોએ વિશાળ સભા યોજી ફ્રેન્ચ સરકારને 'ભારત છોડો'નું એલાન આપ્યું (1948). ઈ.સ. 1950 સુધી ફ્રાન્સ અને ભારત વચ્ચે શાંતિમય સમાધાન માટે વાટાઘાટો ચાલતી રહી. યનમમાં લોકોએ 1954ના રોજ મુક્તિસેના રચી તેનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લીધો. ફ્રાન્સે લોકોનો મિજાજ અને ભારતીયસંઘ સાથે જોડાવાની (13 ઑક્ટોબર, 1954) તીવ્ર ઇચ્છા તથા સમયને પારખી લઈ પોતાનાં સંસ્થાનો ભારતને સુપરત કરવા વાટાઘાટોને અર્થપૂર્ણ બનાવવા સંસ્થાનોનો કબજો ભારતને સોંપવાનું સ્વીકાર્યું. ફ્રેન્ચ સરકારે તેનાં પાંચ સંસ્થાનો પુડુચેરી (પોંડિચેરી), કરાઇકલ, ચંદ્રનગર, માહે અને યનમ ભારતને સોંપી દીધાં. ભારત સરકારે આ પ્રદેશોનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લીધો અને તેને કેન્દ્રશાસિત સંઘીયપ્રદેશ તરીકે દરજ્જો આપી દીધો જે હાલ ચાલુ છે.

ભારતના રાજ્યોની પુનઃરચના થતા પુડુચેરી (પોંડિચેરી) અને કરાઈકલ તમીલનાડુમાં, માહે કેરળમાં, યનમ આંધ્ર પ્રદેશમાં અને ચંદ્રનગર પ. બંગાળમાં છે આ બધા પ્રદેશોનું વહીવટી મથક પુડુચેરી છે.

ગોવા, દીવ, દમણનું જોડાણ : 15મી ઑગસ્ટ 1947થી અનેક રાજકીય પક્ષો અને સત્યાગ્રહી જૂથોએ ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમાં ત્યાંની સરકાર દ્વારા અત્યાચાર થતાં 'ગોવામુક્તિ આંદોલન'માં સત્યાગ્રહીઓ શહીદ બન્યા. પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓની અત્યાચાર નીતિ વધી ગઈ આથી ગોવામાં પરિસ્થિતિ સ્ફોટક બની. છેવટે ભારત સરકારે જનરલ ચૌધરીની આગેવાની હેઠળ 'ઑપરેશન વિજય' શરૂ કરતાં ભારતીય લશ્કરી દળોએ ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશ કર્યો (18 ડિસેમ્બર, 1961). પોર્ટુગીઝોની લશ્કરી ટુકડીઓ પીઠેહઠ કરતી ગઈ. સ્થાનિક પ્રજાએ ભારતીય સેનાને સહકાર આપી, સ્વાગત કર્યું અને ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર જનરલ ડિ-સિલ્વાએ 19મી ડિસેમ્બરે રાત્રે શરણાગતિ સ્વીકારી. આમ, ગોવા, દીવ, દમણમાંથી પોર્ટુગીઝ શાસનનો અંત આવ્યો અને ભારતનો ત્રિરંગો ફરકાવ્યો અને ભારતની ધરતી પરથી પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદનો અંત આવ્યો. ભારતના બંધારણમાં 12મા સુધારા મુજબ ગોવા, દીવ, દમણ, દાદરા, નગર-હવેલીને ભારતીય સંઘમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં (12 માર્ચ 1962). આ પ્રદેશોને 'ભારતીય સંઘપ્રદેશ' (યુનિયન ટેરિટરી)નો દરજ્જો અપાયો. (1987માં 30મી મે) ગોવામાંથી દમણ અને દીવ છૂટા પાડવામાં આવ્યાં અને ગોવાને રાજ્યનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. દાદરાનગર-હવેલીનું મુખ્ય મથક સિલ્વાસા અને દમણ અને દીવનું મુખ્ય મથક દમણ છે. ગોવાનું મુખ્ય મથક પણજી છે.

નવાં રાજ્યોની રચના

ભારત સ્વતંત્ર થયું, દેશી રાજ્યો-રિયાસતોનાં એકીકરણ અંગે માહિતી મેળવી. ભારતે સંઘીય વ્યવસ્થા સ્વીકારી એટલે સંઘના ઘટકો એવાં રાજ્યોની રચના, પુનઃરચના કરવાની જરૂરિયાત ઉદ્‌ભવી. અગાઉના બ્રિટિશ પ્રાંતો અને રિયાસતોના એકીકરણ થવાથી રાજ્યોનું ચાર વર્ગોમાં વિભાજન કર્યું જે નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – મુંબઈ, આસામ, આંધ્ર, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, મદ્રાસ, ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમ બંગાળનો સમાવેશ થતો હતો.

(બ) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – જમ્મુ-કશ્મીર, હૈદરાબાદ, મૈસુર, મધ્યભારત, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, ત્રાવણકોર-કોચીન અને પેપ્સુ (પતિયાલા એન્ડ ઈસ્ટ પંજાબ સ્ટેટ્સ યુનિયન) એમ આઠ રાજ્યોનો સમાવેશ થયો હતો.

(ક) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – અજમેર, ભોપાલ, કૂર્ગ, દિલ્લી, બિલાસપુર, કચ્છ, હિમાચલ પ્રદેશ, ત્રિપુરા, મણિપુર અને વિંધ્ય પ્રદેશ એમ કુલ દસ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.

(ડ) વર્ગનાં રાજ્ય તરીકે – અંદમાન અને નિકોબાર ટાપુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધાં રાજ્યો ભારતીય સંઘના અભિન્ન ભાગ હતા. આ ચાર પ્રકારનાં રાજ્યોનો દરજ્જો એક સરખો ન હતો.

ભારતના રાજ્ય બંધારણનો અમલ 1950માં થયો તે વખતે આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં રાજ્યો હતાં; પરંતુ આ વ્યવસ્થા કામચલાઉ હતી. કાયમી ન હતી. ભાષાનાં ધોરણે રાજ્યની રચના કરવાની માગણી સમગ્ર દેશમાં ઉદ્‌ભવી. આથી, 1953માં જવાહરલાલ નેહરુએ સંસદમાં ''રાજ્ય પુનર્રચના પંચ''નીમવાની જાહેરાત કરી જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના પૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ ફઝલઅલી (ચેરમૅન) અને બીજા બે સભ્યોમાં હૃદયનાથ કુંઝરુ અને કે. એમ. પનિકર નીમ્યા. રાજ્ય પુનઃરચના પંચે સમગ્ર દેશમાં વિવિધ પ્રજાકીય અભિપ્રાયો, મંતવ્યો, રજૂઆતો, મુલાકાતો પત્રવ્યવહાર દ્વારા પ્રજાનાં સૂચનો પ્રાપ્ત કરી પંચે ભલામણો કરી. ઉપરાંત મુંબઈનું દ્વિભાષી રાજ્ય રચાય,જેમાં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ હોય અને તેની રાજધાની મુંબઈ હોય તેવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. આ બધી ભલામણો સાથેનો ખરડો લોકસભા અને રાજ્યસભામાં મંજૂર થતાં તેને રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ લઈ 1956માં ધારો બનાવાયો.

આમ, જૂનાં અ, બ, ક અને ડ પ્રકારનાં રાજ્યો નાબૂદ કરી ભારતના બંધારણના પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા અને એને સ્થાને ઘટકરાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો એવા બે વર્ગો પાડ્યા. જે નવાં 14 ઘટક રાજ્યો રચાયાં તે આંધ્ર, આસામ, ઓરિસ્સા, કર્ણાટક, કેરલ, ઉત્તરપ્રદેશ, જમ્મુ-કશ્મીર, પશ્ચિમબંગાળ, પંજાબ, મદ્રાસ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, મુંબઈ અને રાજસ્થાન હતાં. જે પાંચ સંઘપ્રદેશો રચાયા તે દિલ્લી, હિમાચલપ્રદેશ, મણિપુર, ત્રિપુરા, લક્ષદ્વીપ ટાપુઓ હતા.

છેવટે કેન્દ્ર સરકારને મુંબઈ પુનઃરચના ધારો ઈ.સ. 1960માં પસાર કરવાની ફરજ પડી. 1960ના એપ્રિલની 25મી તારીખે તેને માન્યતા મળી અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની રાજધાની મુંબઈ નક્કી કરાઈ. ગુજરાતનું સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિતનું નવું રાજ્ય 1 મે, 1960 બન્યુ આ દિનને ગુજરાતના સ્થાપનાદિન તરીકે ઊજવીએ છીએ.

આસામ, મેઘાલય, મણિપુર, ત્રિપુરા, અરુણાચલ, મિઝોરમ, નાગાલૅન્ડ જેવાં સાત રાજ્યોને સાત બહેન (સેવન સિસ્ટર્સ) તરીકે ઓળખાતાં રાજ્યોની રચના થઈ.

મોટાં રાજ્યોમાંથી નાનાં અલગ રાજ્યો રચવાની માગણી સતત ચાલુ રહી. છેવટે ઈ.સ. 2000માં બિહારમાંથી ઝારખંડ (રાજધાની–રાંચી), મધ્યપ્રદેશમાંથી છત્તીસગઢ (રાજધાની–રાયપુર), ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ઉત્તરાખંડ (રાજધાની–દહેરાદૂન) એવાં ત્રણ રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી. 2014માં આંધ્રપ્રદેશમાંથી તેલંગાણાની અલગ રાજ્ય તરીકેની રચના થઈ. હજી પણ રાજ્યોની પુનઃરચનાની માગણી ચાલુ જ છે. જેમાં મહારાષ્ટ્રમાંથી અલગ વિદર્ભ રાજ્યની માગણીનો સમાવેશ થાય છે.

હાલ, ભારતીય સંઘમાં આંધ્રપ્રદેશ, અરુણાચલપ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ગોવા, ગુજરાત, હિમાચલપ્રદેશ, હરિયાણા, કર્ણાટક, કેરળ, જમ્મુ-કશ્મીર, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, મણિપુર, મેઘાલય, મિઝોરમ, નાગાલૅન્ડ, રાજસ્થાન, ઓડિશા, પંજાબ, તમિલનાડુ, તેલંગાણા, ઉત્તરપ્રદેશ, સિક્કિમ, ત્રિપુરા, પશ્ચિમબંગાળ, છત્તીસગઢ, ઉત્તરાખંડ, ઝારખંડ. આ ઉપરાંત કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ ચંડીગઢ, પુડુચેરી, લક્ષદ્વીપ, અંદમાન–નિકોબાર, દમણ, દીવ, દાદરા અને નગરહવેલી છે. આમ, ભારતીય સંઘમાં 28 રાજ્યો, દિલ્લીનું રાજ્ય 1 રાષ્ટ્રીય રાજધાની વિસ્તાર, 7 સંઘ શાસિત વિસ્તાર છે.

7.1 ભારત - રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો

પ્રદેશવાદ

ભારત વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે, જેમાં વિવિધ ભાષા બોલનારા, વિવિધ ધર્મ, વિવિધ જાતિ-જ્ઞાતિ અને સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો રહે છે. દેશમાં રહેલી વિવિધતાઓ ભાગ્યે જ બીજા કોઈ દેશમાં જોવા મળતી હશે. કોઈ એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં લાંબા સમયથી લોકો રહેતા હોય ત્યારે તેઓમાં પોતાનાપણાની એક ભાવાત્મક લાગણી ઉદ્‌ભવે છે. ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજો, જીવનશૈલી, ઐતિહાસિક પરંપરાઓ વગેરે એકબીજા સાથે મળતાં આવતાં હોવાથી એક જ વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની આત્મીયતા, એકબીજા પ્રત્યેની લાગણી વધુ મજબૂત બને છે. સાંસ્કૃતિક વિકાસ એ કોઈ ચોક્કસ જાતિના કે પ્રજાના પ્રયત્નોનું પરિણામ નથી પણ એ ત્યાંની પ્રજાના સામૂહિક પ્રયત્નો અને સિદ્ધિઓનું સંયુક્ત પરિણામ છે.

પ્રદેશવાદને ઉત્તેજન આપવા કે તેનો વ્યાપ વધારવા અમુક નેતા, આગેવાનો, કેટલાંક તોફાની તત્ત્વો લોકોની લાગણીઓને બહેકાવવાની કામગીરી કરતા હોય છે. આમ, પ્રદેશવાદની વૃત્તિઓને જગાડનારા અને તેને ઉત્તેજિત કરનારાં તથા બહેકાવનારાં પરિબળો દેશની રાષ્ટ્રિય એકતા માટે નુકસાનકારક છે. વ્યક્તિનો વિકાસ સાધવા માટે મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય તે સારી વાત છે; તેને સિદ્ધ કરવા પ્રેરણા પૂરી પાડવી જરૂરી છે. અન્ય વ્યક્તિને નુકસાન પહોંચાડી ન શકાય. આવી ભાવનાથી પ્રદેશનો વિકાસ સર્વાંગી બની શકતો નથી. વળી, જો તે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે તો અનિષ્ટતા નોતરે છે. પોતાના પ્રદેશ અને રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચે તેવાં કાર્યો ન કરવાં જોઈએ. સમગ્ર દેશનું હિત જોવું જરૂરી છે. દેશમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રદેશ કરતાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન ઊંચું રહેવું જોઈએ.

ભારતીય સમાજમાં વિદેશી પ્રજાઓનું અને તેમનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું એક પ્રકારનું સમન્વયીકરણ થયું, પણ સાથે સાથે તે બધી પ્રજા જે-જે પ્રદેશોમાં વસવાટ કરીને કાયમ રહેવાથી ત્યાંની ભૂમિ માટે એક પ્રકારનો લગાવ-લાગણી જન્મ્યાં, જેને પ્રદેશવાદની ભાવના કહીએ છીએ. આવી લાગણી કે ભાવના થવી તે લાંબાગાળાની પ્રક્રિયાનું પરિણામ હતું. સમય જતાં પ્રદેશવાદની લાગણીમાં સંકુચિતતા પેદા થવા લાગી. પ્રદેશવાદના ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ માટે ભાષા, જાતિ અને ધર્મ એ ત્રણ પરિબળોને મહત્ત્વનાં ગણાવી શકાય.

ભાષા : ભાષાવાદે પ્રાદેશિકવાદને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઉત્તર ભારતમાં હિન્દીભાષા અને દક્ષિણભારત બિનહિન્દીભાષીથી પ્રદેશવાદની માગણી તીવ્ર બને છે. ભારતમાં પ્રદેશવાદની ઉગ્રતા તો દેશમાં ભાષાવાર રાજ્યોની પુનઃરચના કરવા રચાયેલા પંચની (સ્ટેટ્સ રિ-ઑર્ગેનાઈઝેશન કમિશન) ભલામણો મુજબ કેટલાક ફેરફાર સાથે ઘડાયેલા ધારા અને તેનો અમલ કરાયા પછીના સમયમાં જોવા મળી.

ધર્મ અને જાતિ : ભારતમાં વિવિધ ધર્મ પાળતા લોકો વસવાટ કરે છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં કોઈ એક જ કોમની બહુમતીવાળી પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળીને રહે છે. દા.ત., નાગાલૅન્ડ, મિઝોરમ, મણિપુર, મેઘાલય, અરુણાચલ વગેરે તેમના રીતરિવાજો, પરંપરા, જીવનશૈલી, વ્યવસાયમાં વિવિધતા રહેલી છે. આસામમાં બોડો જાતિના લોકો પોતાના અલગ પ્રદેશ માટે ઉગ્ર આંદોલન ચલાવી રહ્યા છે. ત્યાં ઉલ્ફા ઉગ્રવાદીઓ પણ સક્રિય છે. પ્રદેશવાદને લીધે પંજાબ અને હરિયાણાનું વિભાજન થયું. આ રીતે બિહાર રાજ્યમાંથી ઝારખંડ, મધ્યપ્રદેશમાંથી છત્તીસગઢ અને ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ઉત્તરાખંડ જેવાં નાનાં રાજ્યોની રચના થઈ છે. હાલ મહારાષ્ટ્રમાંથી અલગ વિદર્ભ રાજ્ય રચવાની પણ માગણી ચાલે છે. આમ, એક જ પ્રદેશમાં બહુમતી ધરાવતી અને એક જ ભાષા બોલતી પ્રજા પોતાના માટે અલગ રાજ્યની માગણી કરે, પોતાના પ્રદેશોનો વિકાસ કરે અને લાભ મેળવવા આંદોલનો કરે તે છેવટે તો દેશના જ હિતમાં નથી.

ભારતના બંધારણમાં ભારતને સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્યોની પુનઃરચના વખતે પ્રાદેશિક ભાવના કરતાં સમગ્રદેશની રાષ્ટ્રીય એકતાને વિચારી નિર્ણય લેવા જોઈએ.

પ્રાદેશિક અસમાનતા

વિદેશી શાસકોએ જ્યાં આર્થિક લાભ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં આવાં વિકાસાત્મક કાર્યો કર્યા નહિ. પરિણામે આવા વિસ્તારોમાં પ્રાદેશિક અસમાનતા વિકસી.

ભારત સ્વતંત્ર બન્યા પછી સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે આયોજનપંચની રચના કરી. તેનો મુખ્ય હેતુ જુદા જુદા પ્રદેશોનો આર્થિક સહિત અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમતોલ વિકાસ સાધવાનો હતો. પ્રદેશવાદનાં દબાણો, રાજકીય કારણોથી વિકાસ યોજનાઓ પોતાના પ્રદેશમાં લઈ જવાની ખેંચતાણ, વિકાસ માટેના સ્રોતો, વગેરે અનેક પરિબળો તેમાં ભાગ ભજવતાં રહ્યાં. આથી, સમતોલ વિકાસની બાબતોમાં અસમાનતા પ્રવર્તતી જોવા મળે છે.

આમ, દેશમાં વિકસિત, મધ્યમવિકસિત અને અલ્પવિકસિત રાજ્યો જોવા મળે છે. કેટલાંક રાજ્યોના આંતરિક-પ્રાદેશિકવિકાસમાં પણ અસમાનતા જોવા મળે છે. દા.ત., મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિકસિત કક્ષામાં આવે; પરંતુ વિદર્ભ અને મરાઠવાડા જેવા વિસ્તારો પછાત છે. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યમાં રાયલસીમા તેમજ તેલંગાણા રાજ્યના કેટલાક વિસ્તારો અલ્પવિકસિત છે. કેટલાંક રાજ્યો કૃષિ વિકાસમાં તો કેટલાંક ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વિશેષ આગળ છે. આમ, રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેની અસમાનતા માટે ઘણાં કારણો જોવા મળે છે. તેમાંથી પ્રદેશવાદ જન્મે છે. બે પડોશી રાજ્યો ભારતનાં જ હોય તો પણ સરહદી-જમીન સંબંધમાં વિવાદ ચાલી રહ્યા છે. દા.ત., મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક રાજ્ય વચ્ચે અને પંજાબ અને હરિયાણા રાજ્યોની સરહદ માટેની જમીનના વિવાદ ચાલી રહ્યા છે.

કોઈ પ્રદેશની ભૂમિ ઉપર જળની વહેંચણી અને ખનિજ, જળ, ઔદ્યોગિક કાચોમાલ અને કૃષિક્ષેત્રની અનુકૂળતા પ્રમાણે લાભ પોતાને મળે તેવી સંકુચિત મનોવૃત્તિ કેટલીક જગ્યાએ જોવા મળે છે. આ પ્રદેશવાદ કે પ્રાદેશિકતાની સંકુચિત ભાવનાના નજીવા સ્વાર્થ કે મહત્ત્વાકાંક્ષાને લીધે રાષ્ટ્રીય એકતાને નુકસાન પહોંચે છે. દેશ સ્વતંત્ર બન્યા પછી પ્રદેશ કરતાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન ઊંચું છે તે સ્વીકારી રાષ્ટ્રીયભાવનાનો વિકાસ વધારી રાષ્ટ્રની ગરિમા, સ્થાન ઊંચુ રહે અને જળવાઈ રહે તેવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે વિકાસ

વિશ્વના અન્ય વિકાસશીલ દેશોની તુલનામાં ભારતે છેલ્લી અડધી સદીમાં ટેક્નોલૉજીના વિકાસના ક્ષેત્રે જે સિદ્ધિઓ મેળવી છે તે અતિવિકસિત દેશોની બરોબરી કરી શકે તેમ છે તેવું કહી શકાય. મર્યાદિત અને અલ્પ સાધનો, સાક્ષરતાનું ઓછું પ્રમાણ આ બાબતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતનો વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રનો વિકાસ નોંધપાત્ર ગણાય. સ્વતંત્રતા પછી ભારતનું નેતૃત્વ કરનારા મહાનુભાવો અને વિવિધ વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિકો જેવા કે, ડૉ. હોમીભાભા, ડૉ. રાજા રામન્ના, ડૉ વિક્રમ સારાભાઈ, ડૉ. સી. વી. રામન તથા ઇજનેરી ક્ષેત્રના સર એમ. વિશ્વેશરીયા, સામ પિત્રોડા, ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલકલામ (ભારતના પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ) તથા મેટ્રો રેલવે પ્રૉજેક્ટને સફળ બનાવનાર ઈ. શ્રીધરન તથા આવા અન્ય વૈજ્ઞાનિકો, ઇજનેરો, ટેક્નોક્રેટો વગેરેનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટેની સંસ્થાઓ જેવી કે ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સાયન્સીઝ અને ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ટેક્નોલૉજી, ઇન્ડિયન સ્પેસ રિસર્ચ ઑર્ગેનાઇઝેશન (ઇસરો) તથા ફિઝિકલ રિસર્ચ લૅબોરેટરી સહિતની ઘણી સંસ્થાઓ ગણી શકાય. ભારતીય મહિલાઓનું પણ આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે મહિલાઓનું પ્રદાન :

ક્રમ	નામ	ક્ષેત્ર
1.	જાનકી અમ્મા	વનસ્પતિ
2.	અસીમા ચેટરજી	રસાયણશાસ્ત્ર
3.	ડૉ. ઇન્દિરા આહુજા	તબીબી
4.	શકુન્તલાદેવી	ગણિતશાસ્ત્રમાં માનવ સંગકણ (Human computer)
5.	કલ્પના ચાવલા	અવકાશક્ષેત્રે
6.	સુનિતા વિલિયમ	અવકાશક્ષેત્રે

આ ઉપરાંત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓનું પ્રદાન અભૂતપૂર્વ રહ્યું છે અને તેમણે રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

સ્વતંત્રતા વખતે અનાજ માટે પરાવલંબી રહેતા આપણા દેશમાં આઝાદી પછી નોંધપાત્ર વસ્તીવધારો થવા છતાં કૃષિ ક્ષેત્રે ભારતમાં થયેલ હરિયાળી ક્રાંતિના પરિણામે અનાજ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ભારતનું સ્વાવલંબન મહત્ત્વની સિદ્ધિ ગણી શકાય. બહુહેતુક બંધો બાંધવા, જળાશયો, નેહરો, જળસંચય ઉપરાંત કૃષિ વૈજ્ઞાનિકો અને કૃષિ ક્ષેત્રે કાર્યરત ટેક્નોલૉજીનો ઉપયોગ તથા કૃષિ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થવાથી સતત થઈ રહેલાં સંશોધનોનો પણ ભારતના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો રહેલ છે.

પરમાણુ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલૉજીનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવો અને તે માટેની સંશોધન સંસ્થાઓ અને પ્રયોગશાળાઓની પણ નોંધ લેવી ઘટે. ભાભા પરમાણુ ક્ષેત્ર સંશોધન, ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો અને ટેક્નોક્રેટોના સંયુક્ત પુરુષાર્થ વડે બાંધવામાં આવેલાં પરમાણુ મથકો દ્વારા ઊર્જાની માંગને પહોંચી વળવા આપણે સફળ રહ્યા છીએ એટલું જ નહિ, સંરક્ષણ માટે રાજસ્થાનના પોખરણમાં બે વખત કરવામાં આવેલા અણુ ધડાકાની નોંધ સમગ્ર વિશ્વએ લેવી પડી છે.

અવકાશ સંશોધન ક્ષેત્રે ભારતે બાહ્ય અવકાશમાં ઉપગ્રહો છોડવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના GSLV (ઝિયોસિંક્રોનસ સેટેલાઇટ લૉંચ વ્હીકલ) ઉપરાંત આપણે છોડેલા ઉપગ્રહો : આર્યભટ્ટ (1975), ભાસ્કર (1979), રોહિણી (1979) તથા PSLV (પોલર સેટેલાઇટ લૉંચ વ્હીકલ) અને છેલ્લે મંગળગ્રહ ઉપર પહોંચવા સુધીનું અભિયાન તથા ક્રમશઃ ઉપગ્રહો છોડવામાં સંપૂર્ણ સ્વાવલંબન એ એક અનેરી સિદ્ધિ ગણાય. આ સિદ્ધિ માટે ભારતની સંસ્થા ઇસરોની ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી છે એટલું જ નહિ, વૈશ્વિક કક્ષાની તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની સંસ્થાઓમાં ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો વગેરેનું પ્રદાન નોંધપાત્ર જોવા મળે છે. સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે ટેલિફોન, કમ્પ્યૂટર, ઇન્ટરનેટ, મોબાઇલ ફોન, સ્માર્ટફોન, ટેબલેટ, ફેક્સ, ઈ-મેઇલ, ટ્વીટર અને કમ્પ્યૂટર વૉટ્સએપ દ્વારા ભારત વિશ્વના અન્ય પ્રગતિશીલ દેશોની હરોળમાં આવી ગયું છે. (વહીવટી તંત્રમાં કમ્પ્યૂટરનો વધતો જતો ઉપયોગ પરોક્ષ રીતે પર્યાવરણ રક્ષણ માટે તથા કાર્બન ક્રેડિટ આપવામાં સફળ રહેલ છે.)

ઉદ્યોગો, ઊર્જા, કૃષિ અને આરોગ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં બાયોટેક્નોલૉજીનો ઉપયોગ અને તેમાં સતત થઈ રહેલાં સંશોધનો અને વિકાસ (રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ)ના લીધે ડિજિટલ ઇન્ડિયા અને મેઇક ઇન ઇન્ડિયાનાં સૂત્રો વિશ્વપ્રસિદ્ધ બની રહ્યાં છે. દરિયાઈ સંશોધન ક્ષેત્રે વિકાસના પ્રયાસો, માનવ સંસાધનોના શ્રેષ્ઠતમ ઉપયોગના પ્રયાસો, રસ્તાઓ અને બંદરોનો વિકાસ તથા શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે થઈ રહેલા પ્રયાસો સીમાચિહ્નરૂપ છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (UN) દ્વારા 21 જૂનનો દિવસ 'વિશ્વયોગ દિન' તરીકે ઊજવવાનો નિર્ણય એ ભારતના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું દર્શન કરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ અંગે સંક્ષેપમાં માહિતી આપો.

(2) હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢનાં રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં કેવી રીતે ભળ્યા તેની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.

(3) દીવ, દમણ અને ગોવાના ભારતીય સંઘમાં જોડાણની માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નો વિશે ટૂંકમાં જણાવો :

(1) દેશી રાજ્યોને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સરદાર પટેલે કઈ અપીલ કરી હતી ?

(2) હૈદરાબાદમાં શા માટે પોલીસ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું ?

(3) ફ્રેન્ચ સરકાર તેની ભારતમાંની વસાહતો ભારતને સોંપી દેવા શા માટે તૈયાર થઈ ?

(4) 'ઑપરેશન વિજય' એટલે શું ? તે શા માટે કરવામાં આવ્યું ?

3. નીચેના પર ટૂંક નોધ લખો :

(1) દેશી રાજ્યો–રિયાસતોનાં એકીકરણમાં સરદાર પટેલનો ફાળો

(2) ભારતનો ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે વિકાસ

(3) હરિયાળી ક્રાંતિ

(4) પ્રદેશવાદ

(5) પ્રાદેશિક અસમાનતા

4. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

(1) સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ ભારતના તત્કાલીન ગૃહપ્રધાન તરીકે કોની નિમણૂક થઈ હતી ?

(A) સુભાષચંદ્ર બોઝ (B) વડોદરાના ગાયકવાડ

(C) સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (D) મોતીલાલ નેહરુ

(2) નીચેનામાંથી કયો પ્રદેશ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ નથી ?

(A) ચંદીગઢ (B) હિમાચલ પ્રદેશ

(C) લક્ષદ્વીપ (D) પુડુચેરી

(3) હાલ ભારતીય સંઘમાં કેટલાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં છે ?

(A) 26 રાજ્યો (B) 27 રાજ્યો

(C) 28 રાજ્યો (D) 29 રાજ્યો

(4) ઈ.સ. 2014માં આંધ્રપ્રદેશમાંથી કયું રાજ્ય અલગ પડ્યું ?

(A) ઉત્તરાખંડ (B) છત્તીસગઢ

(C) તેલંગાણા (D) બિહાર

(5) ઝારખંડ રાજ્ય કયા રાજ્યમાંથી અલગ થયું ?

(A) છત્તીસગઢ (B) બિહાર

(C) તેલંગાણા (D) ઉત્તરાંચલ

(6) નીચેનામાંથી કયું રાજ્ય સેવન સિસ્ટર્સમાંનું એક નથી ?

(A) મણિપુર, આસામ (B) ત્રિપુરા, અરુણાચલ

(C) મિઝોરમ, નાગાલૅન્ડ (D) ઉત્તરાખંડ, ઝારખંડ

(7) નીચેનામાંથી કયું રાજ્ય ભારતીય સંઘમાં 29 રાજ્યોમાંનું એક નથી ?

(A) આંધ્રપ્રદેશ (B) ગોઆ

(C) દિલ્લી (D) ગુજરાત

(8) ગુજરાત રાજ્યનો સ્થાપનાદિન કયો છે ?

(A) 1 મે, 1961 (B) 1 મે, 1960

(C) 1 મે, 1962 (D) 1 મે, 1970

(9) ભારત સ્વતંત્ર બન્યા પછી સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે કયા પંચની રચના કરી ?

(A) કૃષિપંચની (B) શિક્ષણપંચની

(C) આયોજનપંચની (D) કોઠારીપંચની

પ્રવૃત્તિ

- ઉત્તર-પૂર્વનાં રાજ્યો (સેવન સિસ્ટર્સ) વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
- જૂનાગઢની આરઝી હકૂમત વિશે માહિતી એકત્ર કરો.